

Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca
Facultatea de Studii Europene
Școala Doctorală „Paradigma europeană”

TEZĂ DE DOCTORAT
-rezumat-

**PROIECTE DE INTEGRARE EUROPEANĂ ÎN MIȘCĂRILE
DE REZISTENȚĂ DIN CEL DE-AL DOILEA RĂZBOI
MONDIAL**

Conducător științific:

Prof. univ. dr. Nicolae Păun

Doctorand:

Dan Zbucnea

Cuprinsul tezei de doctorat

Listă de abrevieri.....	3
Introducere generală	5
Capitolul I: IDENTIFICAREA MIȘCĂRILOR DE REZISTENȚĂ DIN CEL DE-AL DOILEA RĂZBOI MONDIAL.....	15
1.1 Rezistența italiană.....	15
1.2 Rezistența germană.....	18
1.3 Rezistența franceză.....	29
1.4 Rezistența daneză	35
1.5 Rezistența poloneză	37
1.6 Rezistența iugoslavă	43
Capitolul II: OBIECTIVELE MIȘCĂRILOR DE REZISTENȚĂ ÎN PRIVINȚA UNEI NOI ORDINI ÎN RELAȚIILE INTERNAȚIONALE	48
Capitolul III: AFIRMAREA PRINCIPIULUI UNITĂȚII SUPRASTATALE ÎN DIFERITE TEXTE ALE MIȘCĂRILOR DE REZISTENȚĂ	70
3.1 Italia.....	70
3.2 Germania	96
3.3 Franța.....	109
3.4 Olanda.....	125
3.5 Austria, Danemarca, Belgia.....	138
Capitolul IV: GÂNDITORI MARCANȚI ȘI PROIECTE FUNDAMENTALE PENTRU IDEEA EUROPEANĂ.....	155
4.1 Altiero Spinelli și Ernesto Rossi.....	155
4.2 Contele Moltke și Cercul de la Kreisau.....	167
4.3 Grupul Carl Goerdeler-Ludwig Beck	187
4.4 Luigi Einaudi, „Pentru o federație economică a Europei”, 1 septembrie 1943.....	200
4.5 Léon Blum, „La scară umană” (<i>A l'échelle humaine</i>), prima jumătate a anului 1941	203
4.6 Vincent Auriol, „Ieri... mâine”, septembrie 1943.....	210

4.7 Tancredi Galimberti, Antonino Repaci, „Proiect pentru o Confederație Europeană și o Constituție internă”, aprilie 1943.....	212
4.8 Mario Alberti Rollier, „Proiect de constituție a unei Uniuni Federale Europene”, ianuarie 1944	217
4.9 „Germania va fi înfrântă – ce va fi după?”, septembrie 1942	221
4.10 Jan Romein, „Cum putem instaura pacea în lume?”, 10 septembrie 1943.....	224
4.11 Hans-Dieter Salinger, „Renașterea Europei”, toamna 1944.....	227
4.12 Josef Fleishhacker, „Plan pentru uniunea mondială”, decembrie 1939	231
Concluzii.....	233
BIBLIOGRAFIE	240
Surse primare.....	240
Surse secundare	253

Cuvinte cheie: Europa, Al Doilea Război Mondial, totalitarism, naționalism, Rezistența antifascistă, proiecte de unificare europeană, instituții suprastatale, ordine postbelică, federalizare.

Inspirația pentru ceea ce se experimentează odată cu constituirea primei comunități europene și cu nașterea instituțiilor politice de nivel continental se datorează și elaborărilor vizionare ale unor gânditori de care ne despart secole. Mult mai aproape de zilele noastre, în decursul anilor de ocupație nazistă a statelor europene, atitudinile politice ale celor care se opuneau ideologiei național-socialiste propagate au fost îndreptate și spre acest sector, al unificării continentale, continuând tradiția interbelică. Lucrarea de față este dedicată analizei elaborărilor lor în această direcție.

Lucrarea este compusă din patru capitole și concluzii. În primul capitol am efectuat o identificare a mișcărilor de rezistență din Europa Occidentală. Aici s-au indicat principalele mișcări, resorturile care le-au pus în acțiune și organizarea acestora. Nu s-a dorit o analiză de detaliu, ci doar o familiarizare cu elementele de generalitate și cele care au generat notorietatea Rezistenței. Pentru importanța lor, am selectat și două țări estice: Polonia și Iugoslavia.

În al doilea capitol am stabilit și fundamentat obiectivele în relațiile internaționale ale diferitelor grupări.

În al treilea capitol am trecut la analiza a peste o sută de texte primare care au avut drept temă depășirea stadiului de organizare a Europei la nivel de stat național. Materialul de studiu se constituie din programe politice, documente programatice ale unor grupări, articole, manifeste, fluturași, epistole, diferite luări de atitudine. Textele referitoare la unitatea europeană ale mișcărilor de rezistență se pot grupa în două categorii majore: cele care oferă soluții practice, proiecte de unificare, de instituții și pârgii pentru formarea acestora și cele care susțin la nivel ideatic și argumentativ nevoia de unitate continentală. În prezentul capitol cercetarea este dedicată doar textelor din a doua categorie.

A patra parte este una mai tehnică. Aici am tratat opțiunile gânditorilor marcanți sau a grupărilor din Rezistență preocupate de unificarea europeană, proiectele și planurile detaliate ale acestora pentru o suprastructură internațională. Proiectele prevăd instituții și detalii pentru funcționarea lor. Italia este țara cu cele mai multe proiecte propuse și o prodigioasă activitate europeistică.

În perioada interbelică s-au dat atenționări profetice de către intelectualii cu viziuni europeistice, că fără unitate câștigată în timp util, egoismul propriu statelor naționale va arunca Europa într-un nou război. Situația geografică a Europei între două imperii expansive, de dimensiuni continentale, precum Statele Unite ale Americii și Uniunea Sovietică, acorda un timp restrâns de acțiune. Odată cu începerea războiului s-a simțit avansul acestora în miezul Europei și risipirea temporară a șansei de unitate. În mijlocul războiului, amenințările deveniseră realitate și provocarea unității se făcea sub formă brutală. Primul Război Mondial fusese purtat de-a lungul granițelor naționale, fără să fi adus colapsul total al statelor (cu excepția Imperiului Habsburgic). Prin urmare, efectul său la dimensiuni continentale a fost resimțit de un grup restrâns de intelectuali. Pe de altă parte, cei șase ani ai celui de-al Doilea Război Mondial au constituit o experiență greu de uitat pentru întreaga populație și au cauzat colapsul a aproape tuturor statelor din Europa. Experiența anilor interbelici a arătat că statele sunt prea mici pentru a rezolva prin propriile eforturi problemele economiei moderne și izbucnirea marelui război în 1939 a arătat eșecul eforturilor întreprinse începând cu Primul Război Mondial, de a organiza un sistem colectiv de menținere a păcii.¹ În 1940 aproape întreaga Europă era victima consecințelor acestei stări de fapt.

Mișcările de rezistență s-au format ca o reacție la tentativa totalitară nazistă de reorganizare și unificare a Europei pe baze rasiale, prin folosirea forței, nesocotind orice norme ale dreptului internațional sau individual uman. Rezistența antifascistă a luat mai multe forme, cea de la baza studiului nostru fiind cea intelectuală. Din varii motive, mișcările de rezistență nu au fost un fenomen de masă la începutul războiului, dar pe măsura vădirii adevăratei fețe a regimului nazist, acestea se extind la nivelul întregului

¹ Walter Lipgens, *A history of European Integration*, vol. I, 1945-1947: *The Formation of the European Unity Movement*, Clarendon Press, Oxford, 1982, pp. 44-45.

continent și își conturează programe politice și desfășoară acțiuni concrete împotriva ocupanților.

Cercetarea mișcărilor de rezistență din cel de-al Doilea Război Mondial a suscitât interes între anii `60-`80 ai secolului 20. Între acești ani au fost susținute două congrese de amploare pe această temă și s-a emis cea mai mare parte a bibliografiei existente. În anii `80 interesul a început să scadă. Subiectul suscită interes și astăzi dar aparițiile științifice sunt sporadice. Cu tot interesul academic manifestat pentru Rezistență, cercetarea este extrem rarefiată în privința preocupărilor acesteia pentru relațiile internaționale. Lipsa de referințe cu privire la ideile de politică externă ale rezistențelor a generat și lipsa celor cu privire la dezideratul pentru unificare europeană. Studiul asupra textelor elaborate de membri mișcărilor de rezistență cu privire la organizarea postbelică a continentului a rămas întrucâtva la marginea interesului manifestat de cercetătorii istoriei europene și poate reprezenta, încă în anii noștri, un element de inedit pentru mulți dintre aceștia. De regulă, termenul de „rezistență” este asimilat rezistenței armate, acțiunilor de sabotaj, de spionaj și dezinformare derulate de populația civilă sau cadrele militare ale țărilor aflate sub ocupație fascistă. Fără să diminuăm importanța acestui sector, menționăm că rezistența intelectuală a avut un rol cel puțin egal cu acesta.

De-a lungul a câțiva ani, Rezistența s-a constituit din scrieri. Cuprinsul scrierilor cu caracter politic gravita în jurul a trei subiecte centrale, de importanță egală, care se interconectează: 1. respingerea totalitarismului, 2. respingerea naționalismului și 3. găsirea unei formule adecvate asigurării păcii după terminarea războiului.

Principalul obiectiv al mișcărilor de rezistență a fost înlăturarea dominației naziste, dar, alternativ, era necesar să se elaboreze o soluție pentru construirea unei noi Europe. Aceasta trebuia să întrunească condițiile pentru împiedicarea unei re-emergențe și dezvoltări a oricărui fel de forțe totalitare. În Europa de Est, Rezistența a pornit de la premisa că națiunea și independența națională sunt precondiții pentru o societate mai bună după înlăturarea inamicului. În Occident, acțiunile opozante au urmat linia trasată de justiție și drepturi individuale. Rezistența a fost un fenomen răspândit pe tot întinsul continentului, făcând dovada unei opoziții comune la nivel european în fața nazismului.²

² Michael L. Smith, Peter M. R. Stirk, *European Unity and the Second World War*, Pinter Publishers, London, New York, 1990, pp. 7-8.

În privința viitorului Europei, punctele de vedere ale diferitelor mișcări nu convergeau. S-au înaintat diferite opțiuni pentru restabilirea ordinii postbelice, de la păstrarea sistemului de state naționale până la dezvoltarea în formulă confederativă a întregului continent în privința relațiilor de colaborare economică, socială sau culturală într-un cadru mai larg, al unei Societăți a Națiunilor independente. Voci îndrăznețe susțineau stabilirea unei Federații Europene care să contrapună o forță politică și economică celor două superputeri ale vremii: Statele Unite ale Americii și Uniunea Sovietică. Principalele puncte de vedere emise de rezistențe, în ceea ce ne interesează, au fost:

- Revenirea la sistemul de state naționale suverane;
- Formarea unei federații europene puternice;
- Formarea unui organism continental care să se situeze intermediar între autoritățile de nivel local și cele globale.

În favoarea susținerii sistemului de state naționale ulterior terminării războiului, s-au pronunțat mai multe facțiuni. Rezistența franceză, grupată în jurul generalului de Gaulle, grupuri din Rezistența olandeză sau Rezistența comunistă de pe întreg cuprinsul continentului sunt exemplele cele mai notorii care au adoptat această opțiune de organizare.

Formula unei structuri federative continentale a fost larg îmbrățișată de rezistențele din Europa. Ideea fundamentală a organizării pe baze federative este depășirea sistemului de state naționale suverane, considerat anacronic și generator de conflicte. Cea mai bună argumentare în acest sens este înaintată de experiența perioadei interbelice, când statele naționale nu au putut gestiona eficient politic situația existentă, ceea ce a generat dezvoltarea tendințelor autoritare, cu vârful de lance reprezentat de nazismul german, care a îngenuncheat în cele din urmă întreaga Europă.

Planurile pentru evitarea unor situații similare în viitor au în vedere limitarea atribuțiilor statale, descentralizarea, sprijinirea autonomiei locale, iar în plan internațional, unirea voluntară a popoarelor într-o federație democratică, cu preluarea la nivel suprastatal a atribuțiilor deținute de state în problemele ce privesc pacea și războiul, forțele armate și

economia. În unele dintre planurile mișcărilor se prevede integrarea suprastructurii continentale într-o organizație mondială de asigurare a păcii.³

Soluția cvasi-comună a proiectelor favorabile unității continentale este limitarea suveranității naționale, formarea unui guvern federal supranațional, ales prin vot direct, cu atribuții în domenii precum relațiile externe, apărare și economie. În interiorul statelor se înaintează propunerea descentralizării și creșterea rolului jucat de organele administrației locale la nivelul regiunilor, provinciilor și comunităților locale. Rolul instituțiilor centrale ale statului rămâne mai puțin important, în unele dintre cazuri propunându-se chiar suprimarea acestora, în cazul pierderii totale a atribuțiilor ce le revin. În plan economic se propune construcția unei piețe comune, determinată de interdependențele internaționale în producție și schimb și de globalizarea transporturilor și comunicațiilor. În cele din urmă, unificarea europeană este văzută ca o garanție a salvagădării specificului civilizației proprii, în condițiile în care marile puteri de pe scena mondială tind să reducă rolul acesteia.⁴

Texte fundamentale ale Rezistenței, precum „Manifestul de la Ventotene” sau Memorandumul „Puncte de plecare-Obiective-Probleme” al contelui von Moltke, scrise în același interval temporar, de oameni de naționalități diferite și în locuri diferite, emiteau în esență aceeași idee, conform căreia statele naționale au subjugat principiile libertății și demnității umane în favoarea intereselor proprii. Această formă de organizare socială nu mai putea fi percepută ca fiind cea mai potrivită pentru dezvoltarea societății umane. Statul a devenit preocupat doar de propria existență și dezvoltare, fără să țină cont de distrugerile pe care le poate provoca celor din jur.⁵ Pe cale de consecință, Cercul de la Kreisau cerea descentralizarea în cadrul statelor naționale, cu mai multă putere acordată comunităților locale, de mărimi controlabile.

Majoritatea proiectelor de reorganizare continentală au fost elaborate la nivel declarativ, la nivel de opțiune generală, de contestare a unei stări de fapt în desfășurare și de exprimare a unei atitudini. Au fost puține acele proiecte care au oferit soluții aplicative. Din această

³ Ladislau Gyemant, *Preistoria construcției europene/Prehistory of the European Construction*, Ed. EFES, Cluj-Napoca, 1999, p. 195.

⁴ *Ibidem*, p. 205.

⁵ Altiero Spinelli, Ernesto Rossi, „Manifestul de la Ventotene”, Aug. 1941, în Walter Lipgens, *Documents on the history of European Integration*, vol. I, Walter de Gruyter, Berlin, New York, 1985, pp. 473-484.

perspectivă, cel mai important proiect este „Manifestul de la Ventotene”, care se și bucură de notorietate sporită în comparație cu celelalte, fără ca să le diminueze din importanța intelectuală. Manifestul a fost scris de primul grup federalist care s-a constituit pe teritoriul italian și poate cel mai cunoscut la nivel european, fondat pe insula-temniță Ventotene de către Altiero Spinelli, Ernesto Rossi și Eugenio Colomi. Toți trei erau socialiști democrați. Rossi, veteran al Primului Război Mondial a ajutat la tipărirea primului ziar antifascist din Italia, *Non Mollare*. Mai târziu devine conspirator, afiliat mișcării *Giustizia e Libertà*, până la capturarea sa de către regimul opresiv. Spinelli a fost parte în componența Partidului Comunist în tinerețe, atras de internaționalismul lui Lenin și Troțki. A explicat că în îmbrățișarea ideilor federaliste a fost influențat semnificativ de ideile propagate în anii '30 de englezii care propuneau transplantarea experienței americane în Europa. Colomi a fost un pivot central al Partidului Socialist, până la capturarea sa de către fasciști.⁶

Federaliști fervenți, Ernesto Rossi și Altiero Spinelli oferă în august 1941 federația europeană ca o prioritate absolută, chiar și în fața reformelor interne, prin „Manifestul de la Ventotene”. Istoria deceniilor anterioare le-a oferit cercetătorilor și observatorilor posibilitatea concluziei că restaurarea democrației în cadrul statelor naționale nu este suficientă pentru asigurarea menținerii acesteia. Anarhia internațională trebuie, de asemenea, reglementată pentru a eradica riscul totalitarismului și al războiului.

Spinelli a susținut că războiul i-a discreditat pe vechii politicieni naționaliști. Cetățenii europeni și nu statele trebuie să controleze direct executivul, legislativul și organele judiciare ale Federației Europene. Lui îi aparține observația conform căreia:

orientarea federalistă exclude orice formă de totalitarism și acele forme de unitate care sunt sau hegemonice sau doar superficial federaliste, fiind subiect pentru controlul organelor totalitare de orice fel.⁷

Gradul de suveranitate națională a fost un subiect care nu a determinat un teren pentru exprimare univocă în cadrul rezistențelor. Grupuri mai mici, precum OCM din Paris sau cel al germanilor Beck-Goerdeler din Berlin s-au pronunțat pentru păstrarea în atribuțiile statului a unor pârghii de politică externă, rezultând de aici o confederație europeană mai

⁶ Charles F. Delzell, „The European Federalist Movement in Italy: first phase, 1918-1947” în *The Journal of Modern History*, vol. 32, no. 3, sep. 1960, p. 243.

⁷ *L'Unità europea*, no. 5, iul.-aug. 1944, p. 1, apud. Delzell, *op. cit.*, p. 246.

degrabă decât o federație. Pledau pentru un Directorat European pentru prevenirea războiului și un Consiliu Economic European care să dispună de „putere polițienească” și de mijloacele necesare pentru a-și transpune în practică deciziile adoptate.⁸

Experiența negativă a Ligii Națiunilor din 1919 trebuia evitată pe viitor. O părere unanim împărtășită în rândurile diferitelor mișcări arată că eșecul Ligii a fost determinat de lipsa autonomiei sale, de lipsa independenței față de statele care au compus-o. Lipsa autorității politice sau puterii materiale, care să îi permită punerea în practică a deciziilor adoptate deasupra celor statale, i-au adus sfârșitul. Dată fiind realitatea istorică și contextul în care se aflau, membri Rezistenței nutreau pe viitor evitarea unei încercări cu șanse de reușită diminuate din start, având perspectiva desfășurărilor recente pentru acea dată. Rezistența italiană merge până la a condamna orice uniune simplă ca fiind sortită eșecului, făcând o comparație cu Confederația nord-americană din 1776, care după treisprezece ani de existență a concluzionat că pacea și prosperitatea economică nu pot fi atinse în așa mod, formând în 1789 o federație efectivă.⁹ Comparația cu situația americană de secol 18 este, totuși, exaltată și nepotrivită cu realitățile europene ale secolului 20. Premisele de la care se pleca în Europa angajată în război erau net diferite de cele de care dispuneau coloniile americane la acel moment.

Prin ideile mai cosmopolite se susținea acordarea independenței și pentru ultimele colonii europene și ca Federația Europeană, odată formată, să fie inclusă într-o organizație mondială a păcii, care să cuprindă alte federații regionale, pe lângă cea europeană. Totuși, acest pas nu era prevăzut a fi făcut într-un viitor apropiat, ținându-se cont de reticența Statelor Unite sau a Uniunii Sovietice de a lua parte la un astfel de organism de nivel global. Formarea unui guvern federal european, însă, era văzut ca un progres esențial. Națiunile urmau să devină state federate ale suprastatului european, care urma să fie format din reprezentanți aleși de populație. Poate cel mai important aspect legat de existența statului european, așa cum îl imagina, spre exemplu, aristocrația conservatoare germană, pe lângă competențele de politică externă, de apărare și economice, era acela de a aplană orice conflict ce se putea isca din răbufnirile naționaliste în interiorul său.

⁸ Walter Lipgens, „European Federation in the Political Thought of Resistance Movements during World War II”, în *Central European History*, vol. 1, no. 1, mar. 1968, p. 11.

⁹ Luigi Einaudi, *For a economic federation of Europe*, 1 sept. 1943, în Lipgens, *Documents on, op. cit.*, pp. 520-525.

Multe din ideile înaintate atunci, în timpul războiului, percepute ca idealiste la momentul respectiv, au fost aplicate în deceniile următoare: piața comună, alegerea directă a legislativului european, suprimarea frontierelor și a barierelor vamale pentru bunuri și persoane, adoptarea unei monede comune. Sunt oferite de atunci soluții pentru aspecte care pot fi mai ușor trecute cu vederea, pe care mai târziu le regăsim aplicate în construcția europeană, de exemplu fondarea comunității pentru controlul asupra producției de cărbune și oțel, oferirea unei durate existențiale determinate pentru aceasta, rolul consultativ pentru Parlamentul structurii federative europene (la francezul Vincent Auriol), chiar și sloganul adoptat de U.E. „Unitate în diversitate”, rostit în mai multe texte, de origini diferite. Motivația pentru perioada determinată a duratei tratatului CECO la 50 de ani poate fi susținută cu textul „Germania va fi înfrântă – ce va fi după?”, din revista olandeză *Vrij Nederland*, fără autor cunoscut. Pentru zona de liberă circulație din cadrul Uniunii Europene de astăzi se pot invoca de asemenea mai multe texte de origini diferite.

Realitatea nu a oferit șansa punerii în aplicare vreunui proiect de unificare europeană elaborat de rezistenți. Sentimentul încercat de aceștia cu privire la puțina înțelegere din partea Alianților față de năzuințele lor a fost îndreptățit pe deplin. Reacțiile acestora nu au fost favorabile planurilor gândite și propuse. Liderii sovietici au exprimat poziții clare pentru respingerea oricăror forme de unificare europeană. Stalin a emis chiar pretenții pentru o întoarcere la status-quo-ul convenit cu Hitler în 1939, presupunând includerea Estoniei, Letoniei, jumătății răsăritene a Poloniei, Basarabiei plus a Lituaniei și a părții estice din Finlanda în URSS. Pentru restul statelor europene propunea reconstrucția pe baza suveranității. Începând cu primăvara lui 1942, sovieticii au adoptat o poziție fermă în privința unei federații de state europene, clasificând-o drept o „mișcare burgheză îndreptată împotriva Uniunii Sovietice.” După victoria de la Stalingrad, din ianuarie 1943, Stalin a recurs la o ofensivă diplomatică pentru a-și articula punctul de vedere cât mai acut. Astfel, a întrerupt relațiile cu guvernul polonez exilat la Londra, care și-a afirmat susținerea pentru proiectul federalizării continentului, a amenințat cu încheierea unei păci separate cu Hitler și și-a retras ambasadorii de la Londra și Washington. Orice încercare de discuție pe această temă era văzută ca o amenințare la adresa Uniunii Sovietice.¹⁰

¹⁰ Lipgens, „European federation...”, *op. cit.*, p. 15.

Pe de altă parte, Statele Unite ale Americii mergeau în direcția opțiunilor sovietice și au acceptat poziția acestora. Președintele Roosevelt a rămas tributar ideii de „mari puteri” și apăra orânduirea globală în care scena este dominată de patru jandarmi, reprezentați de SUA, URSS, Marea Britanie și China. Cooperarea americano-sovietică urma să asigure scheletul pe care se va fi clădit pacea viitoare.

Deciziile adoptate în cadrul Conferinței de la Teheran, din noiembrie 1943, care a prefigurat realitatea hotărâtă în conferințele de pace ce au urmat, nu au fost influențate în nici un fel de elaborările Rezistenței. Concesiile de acum ale americanilor au continuat și mai târziu, rezultatul fiind o întoarcere la vechea ordine și o lovitură aplicată așteptărilor de schimbare ale europenilor.

Spre sfârșitul războiului a devenit evident că programele Rezistenței nu mai cântăreau în valoare atât timp cât nu coincideau cu cele ale Aliaților. Vocea rezistențelor devenea purtătorul unor idei care nu mai corespundeau cu realitatea întrevăzută. Dezamăgirea i-a împins pe adepții soluției federaliste din nou în poziția de rezistenți și după terminarea războiului.¹¹

Nevoile societății europene au determinat și motivele care au stat la baza acțiunilor rezistențelor și ale elaborărilor teoretice ale acestora. Unificarea continentală nu a fost solicitată gratuit. Naționalismul exacerbant a determinat două războaie de anvergură în 25 de ani. Soluțiile tradiționale, de impunere a unor pedepse pentru vinovați s-au dovedit în cele din urmă a fi exerciții inutile, care determină o spirală de violență vindictivă. Rezistențele căutau ruperea de trecut și construirea unui viitor pe alți piloni. Din programele, articolele și luările de atitudine ale acestora se deduce speranța pentru un viitor pașnic, în care amenințarea irumperii unui nou conflict să fie complet îndepărtată. Pe lângă beneficiile economice, politic-administrative sau social-culturale, unificarea europeană a realizat cel mai important deziderat nutrit, acela al unei păci durabile.

¹¹ *Ibidem*, p. 19.